

ПОХОДЖЕННЯ ПОЛІСЬКИХ ГОВОРІВ

Свідомо в заголовок статті при атрибуції одного із українських наріччя винесли для україністики не зовсім чіткий у контурах географічних та історичних термін – „поліський”. Справді, терміни „Полісся” і „поліський”, хоч однозначно дослідниками локалізуються, проте не всіма однаково потрактовуються говірки цього регіону при віднесеності до конкретної національної мови. Сумнівів не викликають поліські говірки на теренах Польщі – підляські, які польські лінгвісти переважно відносять до північноукраїнських. Що ж стосується говірок берестейських, то тут цілковита невизначеність: українські мовознавці їх вважають продовженням північноукраїнських, білоруські вчені послідовно називають їх південно-західними білоруськими говірками. Певні проблеми існують з віднесеністю до української чи білоруської мови північних говірок Чернігівщини, де засвідчено явні випадки акання – риси зовсім невластивої українській мові, явно привнесеної в український мовний континуум. Більшість дослідників діалектів східнослов'янських мов низку південно-західних говірок Брянської, Курської та Білгородської областей Росії потрактовують саме як поліські (вони внесені до обов'язкової мережі обстеження поліського наріччя творцями поліського етнолінгвістичного атласу під керівництвом М.Толстого). Проте в студіях з русистики ми не знайдемо відповіді на питання, продовженням поліських говорів якої мови вони є: поліські білоруські чи поліські українські? Тому й походження цих „розшматованих” між чотирма країнами поліських говірок пояснюють учені далеко не однозначно.

Для усвідомлення генези конкретного наріччя варто зауважити на основі яких підходів, засад ми це маємо робити. Традиційний погляд молодограматиків, в основі якого лежить теорія шлейхерівського дерева, де вирішальною ознакою історичного розвитку мов є безперервний поділ мови на діалекти, – не зовсім прийнятний зараз. Наразі в арсеналі істориків мови та діалектологів наявні факти, які не вкладаються в таку схему. Низка мовних явищ, властивих конкретній мові, існували ще до появи самої мови: *акання* в російській мові, наявність фрикативного *z* в українській, перехід *e* в *o* після шиплячих в українській та білоруській тощо. Зрештою, дві очевидні протоукраїнські мовні зони Південної Русі – південна та північна – виділялися з характерними українськими рисами ще до появи феномену української мови як цілісної окремої системи, про що в свій час зауважував іще К.Михальчук та пізніше постулював Ю.Шевельов [1, 961].

Які в поставленій проблемі є положення, що не викликають особливих застережень? Зараз очевидним є факт, що на лінгвістичній карті слов'янського світу поліський мовний масив виділяється вже в період Київської Русі щонайменше. Про це відзначали і відзначають у своїх студіях багато славистів.

Зауважимо однак, що переважна більшість дослідників, виділяючи мовні макрозони Східної Славії, на основі яких постали згодом три окремі

мови – білоруська, російська та українська, рідко намагалися прокоментувати походження мікрозон, тобто діалектів, наявних у сучасних східнослов'янських мовах. Якщо хто і робив такі спроби, то доказові риси своїх гіпотез були для різних діалектів не однаковою мірою надійні. Південноруські мовні особливості передовсім ґрунтувалися на фактах галицьких та південноволинських пам'яток, відносно точно локалізованих: Галицьке Євангеліє – 1144 - XIV ст. (Крилос біля Галича), Добрилове Євангеліє 1164 (Галицько-Волинська земля), Типографське Євангеліє – перша пол. XII ст. (Галицько-Волинська земля), Городиський Апостол – середина XII ст. (південна Волинь), Бучацьке Євангеліє – XII – XIII ст. (південна Волинь), Галицьке Євангеліє апракос повний – 1264 – 1301 (Галицька Русь, Холм або Перемишль), Євсевієве Євангеліє 1283 – (Галицька Русь, Холм або Перемишль) та ін. [2, 186-222; 14а, 4]. Тобто, матеріали таких пам'яток могли бути і є аргументом присутності південно-західних українських мовних рис у тогочасному просторі Київської Русі.

Інші, властиво, найдавніші пам'ятки Київської Русі, у яких також виявлено українські лінгвориси, пов'язують переважно з метрополією – Києвом: обидва ізборники Святослава – 1073 та 1076, Сінайський Патерик – кін. XI ст., повчання Кирила Ієрусалимського – кін. XI ст., Мстиславове Євангеліє – 1103 – 1117 та ін. [2, 131-174]. Хоч Київ, найімовірніше, знаходився у поліському мовному оточенні, проте навряд чи хто наважиться твердити, що ці пам'ятки писав тільки поліщук.

Одним із перших виділив поліські говірки як окремий мовний простір К.Михальчук. Весь український континуум учений поділив на три наріччя, пов'язавши їх генезу із давнім племінним розселенням. Поліські говори дослідник пов'язував із племенем деревлян [3, 469]. Щоправда, згодом під впливом О.Соболевського, К.Михальчук змінює своє бачення давнього членування протоукраїнського лінгвомасиву. Не три, а дві прадавні діалектні зони первинно виділялися в Південній Русі: північно-східна (поляни і деревляни) та південно-західна (дуліби та хорвати). Решту племен Південної Русі Кость Михальчук відносить до перехідних: уличі й тиверці – між двома протоукраїнськими мовними зонами; сіверяни й дреговичі – між південнорусами і північнорусами [4, 459].

Нині лінгвісти чи не одноставно відзначають дуалістичний поділ протоукраїнського мовного континууму в передписемну епоху, а саме протиставлення півдня – півночі. Про це в різні часи писали К.Михальчук, В.Ганцов, М.Дурново, Ф.Жилко, Ф.Медведев, П.Моргун, М.Наконечний, Ф.Філін, Г.Півторак, В.Німчук, Ю.Шевельов.

Матеріали перших писемних пам'яток (X-XIII ст.) з теренів Київської Русі дозволяють лінгвістам південнокиєворуський мовний простір членувати на північний та південний ареал. Особливо сильною була диференціація в говорах півдня й південного заходу земель Київської Русі у зв'язку з державною розчленованістю цієї території. Давні східнослов'янські племена, що проживали на території України, розпадалися на північну та південну групи. Північна – деревляни та сіверяни [5, 4-5; 6, 78; 7, 117, 125].

У передісторичний (протоукраїнський) період, що знайшов відображення в літописі згадкою про племінне розселення, Київська Русь не була монолітною ні в етнічному плані, ні, тим більше, в мовному. Південна (Мала) Русь виразно протиставлялась на дві зони – північну і південну. Північна зона пов'язується із літописними деревлянами, волинянами, дреговичами [8, 108]. Ці три давньоруські племені і лягли згодом в основу окремої етнографічної групи в межах Східної Славії – поліщуків.

Ю.Шевельов на основі мовних та історичних фактів виділяє на теренах Київської Русі п'ять мовно-територіальних одиниць-регіонів. Четвертим у цьому переліку йде Києво-Поліський [9, 9]. Проте, підкресливши архаїчність „у своїй незайманості первісні п'ять регіонів не збереглись ніде, за винятком хіба Києво-Поліської групи” [9, 10], учений не вказує на скільки-небудь виразні контури його поширення: у яких межах він був поліським? Далі Ю.Шевельов відзначає, що така „незайманість” Києво-Поліського регіону тривала недовго. Тривалий наступ Полоцько-Смоленської групи на південь (на північну частину КП) тривав до новітніх часів і був спинений хіба що встановленням сучасного кордону Білорусі та України вже в ХХ ст. З-поміж рис Полоцько-Смоленського говіркового комплексу особливу агресивність виявляло акання (звичайно сильне), на ширення якого великий, може вирішальний, вплив мали й політичні чинники (утворення й експансія т.зв. Великої Литви), і, мабуть, внутрішньомовні фактори – кардинальне спрощення системи наголошеного вокалізму; в консонантизмі подібно ширилося автоматичне м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду. У формуванні української мови відіграла велику роль саме ця експансія рис мовного ПС регіону на південь, яка внеможливіювала включення північного і навіть центрального Полісся до майбутньої української мови [9, 11]. „Унаслідок поступового ширення „литовських”, себто в суті речі протобілоруських рис і інновацій, з одного боку, і киево-подільсько-галицьких, з другого, терен КП регіону звужувався і з півдня, і з півночі, відбувалося розмивання поліського ядра. Коли факт входження КП регіону до (прото)білоруської мови на півночі і до (прото)української на півдні став наявним, в осередку поліських говірок виник термін-самоозначення тутейші (тутэйшыя). Себто ті, що „тут” споконвічні і опираються обом експансіям, з півночі і півдня” [Там само].

Ці міркування вченого поза сумнівом важливі й логічні, але стосуються, на наш погляд, передовсім часів значно ближчих до сьогодення. Білоруський вплив рідко переходив за Ясельду – Прип'ять аж до встановлення в ХХ ст. адміністративного кордону між Україною і Білоруссю. Пол Векслер робить припущення, що е (< *ё) під наголосом поширився на поліські терени досить недавно, ймовірно, у XVIII-XIX ст. і продовжує витискати дифтонг [10, 161]. Годі говорити про вплив південноукраїнський, наприклад, у XV ст., коли карти АУМ середини ХХ ст. (натиск літературної мови через школу, пресу став разючий) відображають межу по умовній лінії дещо на північ від Житомира – Рівного – Луцька. Не важко здогадатися, що ця лінія (особливо на Середньому Поліссі) протягом останніх як мінімум трьох століть

відтискалася із півдня на північ. До XVI ст. говорити про розмивання поліського ядра недоречно вже з тієї причини, що саме поліський різновид літературно-писемної мови найвиразніше проявився в непростій тогочасній мовній ситуації, коли вироблявся стандарт мови Двору ВКЛ („претендували” на цю роль поза сумнівом білоруський та південноукраїнський типи, однак суттєвих, очевидних діалектних рис не внесли). Чи не дивно, що саме власне поліські розмовні риси (наприклад, ε ($< \epsilon$, 'а) в ненаголошеній позиції, яка була чужою як українцям з півдня, так і білорусам із-за лівого берега Прип'яті) від XVI ст., починають повсякчасно і повсюдно використовуватися на письмі як галичанами, подолянами, так і полочанами, вітебчанами, а не навпаки – акання та ікання поліщуками. Мабуть, доречніше в перед- та ранньописемну епоху говорити не про факт входження КП до (прото)української чи (прото)білоруської мов, а швидше про поліські впливи на (прото)українську та (прото)білоруську мовні системи. А культурно-мовна „капітуляція” Полісся відбулася після XVII ст., коли починають з'являтися (в Україні – XVIII, Білорусі XIX ст.) писемні зразки на народно-розмовній основі. Полісся ж залишилося осторонь цього процесу.

Називаючи один із прототипів української мови Київсько-Поліським, Ю.Шевельов не вказує, до якого українського мовного масиву – північного чи південного – належав діалект полян. У дискусії про те, чи належав діалект полян до північноукраїнського, однозначності немає. Й.Дзендзелівський при визначенні давньої діалектної бази північного наріччя вважає неправомірним перше місце відводити говорам полян. У північне наріччя взагалі, очевидно, влилася лише незначна (північна) частина говорів нащадків полян. Східнослов'янське плем'я полян (союз племен), як вважає більшість дослідників (Соловйов С.М., Барсов П.Н., Насонов А.Н.) жило на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини первісно в зоні лісостепу та частково степу до дніпрових порогів. На півдні ці племена межували з уличами. Пізніше під тиском степових кочівників – печенігів – поляни відійшли на північ у басейн Росі та Стугни. Зважаючи на розселення полян, зокрема в давні часи, та на біpartiцію протоукраїнських говорів у X-XI ст. можна припускати, що діалект полян був ближчим до діалекту уличів, ніж до діалекту деревлян та сіверян [11, 48].

Протягом останніх років у низці публікацій питання українського глото- і діалектогенезу розв'язував В.Німчук [12; 13; 14; 15]. Ґрунтовно проаналізувавши відомі на сьогодні в україністиці студії з питань походження українських говорів, учений доходить висновку, що „диференційні риси і територіальні межі діалектних груп української мови протягом її історії мінялися. Мабуть діалектний поділ української мови в нинішній конфігурації в XIV – XVI ст. ще не склався. Можна припускати, що нинішнє співвідношення визначальних говіркових ізоглос в українському континуумі в основному було завершене не пізніше кінця XVII ст.” [13, 44].

Крім таких узагальнених висновків щодо переважного дуалістичного поділу протоукраїнського мовного простору на північ – південь, висувуються припущення про виділення вужчих, локальніших територіально-мовних

утворень у складі поліського територіально-мовного континууму. Цілком логічним (на основі проведеного дослідження) видається висновок О.Скопненка про постання берестейсько-пинських говірок на основі мовних систем східнослов'янських племен волинян і дреговичів, які (говірки) у XII-XIII ст. уже мали доволі окреслені межі [16, 112]. Не зовсім зрозумілою є протооснова підляського діалекту. Сумнівів ні в кого не викликає теперішня належність цих говірок до північноукраїнських, які у свій час виділив ще К.Михальчук. П.Житецький стверджував, що все Підляшшя в доісторичні часи було зайняте ятвягами, поряд з якими жило слов'янське плем'я неврів. Від X ст. ятвягів воювали українські князі Володимир (983), Ярослав (1038), Данило (1254), які до кінця XIII ст. остаточно їх потіснили, а від XIV ст. ця земля була включена до складу ВКЛ [17, 290]. Однозначно до північноукраїнських відносить українські говірки навколо Влодави Ф.Чижевський, зауважуючи, що формувалися вони на південно-східній та північній території ще до XV ст. [18, 402].

Північне наріччя української мови деякі вчені небезпідставно об'єднували в один масив із південнобілоруськими говірками. Про мовну єдність у минулому північноукраїнських та південнобілоруських земель у свій час писала Л.Гумецька: „Сучасні південно-західні білоруські і північні українські говори склали в минулому один діалектний масив у межах Турово-Пінського князівства” [19, 42]. Не пов'язував становлення північноукраїнського наріччя виключно з одним племінним утворенням і М.Никончук, наводячи аргументи лексико-семантичного рівня мови: „Важливо те, що відсутні діалектні зони – об'єднання декількох груп говорів, – які замикалися б лише на деревлянській чи дреговицькій територіях. Так, зона лексеми *памег* охоплює західні говори одночасно і деревлянського, і дреговицького масивів, що по-своєму підкреслює факт древлянсько-дреговицької єдності в минулому. Цей діалектний масив, треба думати, походить від єдиного в минулому деревлянсько-дреговицького діалекту, який до VIII ст. локалізувався на правобережжі Прип'яті. Деревляни і дреговичі являли етномовну єдність, а потім, починаючи з XIII ст., очевидно, лише північна група племен виділилася із древлянського союзу і перейшла на лівобережжя Прип'яті, де знаходилося балтомовне населення” [20, 167]. Зрештою, П.Векслер констатував, що „у випадку із білоруськими і українськими говірками межу провести нелегко, бо спершу південнобілоруські і північноукраїнські діалекти становили одну діалектну групу” [10, 80].

У пропонованих наразі дослідженнях, де йдеться про початки поліського наріччя, скільки-небудь переконливих мовних аргументів щодо меж цього мовного масиву та хронології окремих лінгвальних рис, базованих на фактах писемних пам'яток і сучасної лінгвогеографії, ніхто не навів.

Таким чином, цілком припускаючи, що витоки північноукраїнського наріччя сягають глибокої давнини, питання про його походження все ж таки залишається відкритим [6, 79]. Ніхто з дослідників (лінгвістів, істориків) не піддає сумніву факт постання поліської мовної спільноти на основі

древлянсько-дреговицького союзу племен (пізніше середньополіського діалекту), проте не зовсім зрозумілим залишаються питання: 1) про поліську східну та західну периферію – східно- та західнополіські (особливо підляські) говори; 2) про участь полян у формуванні поліського діалекту; 3) відколи і якою мірою протополіські племена контактували з балтомовним населенням.

Якими лінгвальними аргументами зараз можуть оперувати історики мови, датуючи початки поліського наріччя.

Мабуть, є підстави припускати, що непоодинокі вияви „нового *ѣ*”, поплутування *и* з *ѣ* у галицько-волинських пам'ятках Київської Русі знайшли пряме продовження в численних текстах середньоукраїнської доби з цієї території. Тобто, написати *дидѣ* або *шѣсть* міг лише нащадок дулібів, уличів, тиверців, хорватів, можливо, полян, але не деревлян, дреговичів, сіверян, кривичів, полочан. У пам'ятках киеворуського періоду не маємо жодної очевидної локальної поліської мовної особливості (маємо на оці риси, що не відомі на інших теренах Київської Русі). Такі очевидні ознаки з'являються дещо пізніше, у ранньосередньоукраїнський період: написання *е* на місці ненаголошеного **ѣ* *памѣть*; залежність графічного вияву **ѣ* від наголосу *мѣсецѣ* але *грѣхоу*. Починаючи від другої половини XIV ст., маємо низку текстів, де поліські ознаки проступають непоодинокі. Передовсім такі приклади знаходимо в грамотах із Луцька, Києва, Житомира, Пінська. Пізніше з'являються поліські пам'ятки більші за обсягом, які дають можливість зробити вагоміші узагальнення: Київський Псалтир 1397 р., Кам'янець-Стромилівське Євангеліє 1411 року, Четья 1489 р. Хоч усі вони на сьогоднішні дискусійні щодо місця написання, проте поліська стихія в цих текстах виявлена більшою чи меншою мірою. На жаль, незначна кількість подібних пам'яток, а також не зовсім чітка їх локалізація не дають підстав для елементарного узагальнення щодо поширеності поліської мовної межі у ранньосередньоукраїнський період.

Підґрунтя для глибших узагальнень дає століття XVI та особливо XVII. У цей час значна територія поліського краю охоплена дією повітових канцелярій: Луцька, Володимирська, Берестейська, Овруцька, Житомирська, Київська, Кролевецька, Крем'янецька; полкових та сотенних козацьких: Борзнянська, Ніжинська, Стародубська, а також численні монастирські записи: з Жидичина, Дермані. Зважити варто й на те, що тогочасна духовна столиця України – Острог з його письменницьким осередком, де продуковано численні рукописні та друковані тексти, знаходився також на півдні поліського континууму. Аналіз мови таких пам'яток і дав підстави В.Німчукові зробити висновок про наявність у цей час (XVI – XVII) північноукраїнського чи поліського різновиду староукраїнської писемно-літературної мови. До того ж порівняння текстів цієї пори із сусідніми білоруськими, наприклад мінськими, гродненськими, вітебськими, або південноукраїнськими, наприклад, лохвицькими, полтавськими, бориспільськими дають можливість хоч приблизно окреслити межі поліської мовної стихії. Так, попри позірну подібність мови бориспільських та

київських книг, все ж явно відрізняються кількісні показники вияву окремих рефлексів: у бориспільських книгах поліська стихія наявна – написання *e* на місці ненаголошеного **ę*; залежність графічного вияву **ě* від наголосу; диспалаталізація *r'* тощо, але написання *свѣтый, десѣть* трапляються значно рідше, ніж у текстах київських. Разом з тим написання у відповідно до **o* в новозакритому складі явно переважає в бориспільських книгах. Те саме маємо сказати і стосовно, наприклад, овруцьких та мінських.

Висновки.

1. Поліська розмовна стихія, яка, треба думати, у часи Київської Русі вже була фактом (але графічно-мовно слабо доказовим), вперше оприявнюється десь у середині XIV ст. безсумнівною живомовною особливістю – написання *e* на місці ненаголошеного **ę*.
2. У XV - XVI ст. тенденція до впровадження поліських говіркових рис у тогочасній писемній мові посилюється. Передовсім це стосується актової мови, але виявлена вона й у творах інших жанрів та стилів, наприклад, духівниця Василя Загоровського, незважаючи на явну ділову спрямованість документа, – є зразком досить вільного тогочасного використання мовних засобів, найперше фонетичних та лексичних; поезії Андрія Римші; у конфесійній літературі – Крехівський Апостол тощо.
3. Межі наріччя в середньоукраїнський період окреслити можемо досить-таки умовно, проте певні тенденції можна простежити: пам'ятки з Галича, Перемишля, Львова, Полтави, Пирятина, Лубен, Лохвиці явно відрізняються від Овруцьких, Київських, Житомирських, меншою мірою від Луцьких, Володимирських, Берестейських.

Щоправда, варто зауважити й таке, якби мовознавці не знали теперішнього діалектного поділу українських та білоруських наріч, то на основі наявних писемних пам'яток, наприклад XVI ст., можна було б виділити хіба що південноукраїнське (без поділу на західне й східне) та поліське, яке поглинало б, крім північних теренів України, ще й значну територію Білорусі.

Література

1. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002.
2. Запаско Я.П. Українська рукописна книга. – Львів, 1995.
3. Михальчук – Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды ЭСЭЗРК: Материалы и исследования. – Т.7. – СПб., 1872. – С. 453-512.
4. Михальчук К. К южнорусской диалектологии // Киевская старина. – 1893. – Т. 42. – С. 453-461.
5. Жилко Ф.Т. Про виникнення діалектних груп української мови // Діалектологічний бюлетень. – Вип 9. – 1962. – С.3-14.

6. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Ист.-диалектол. очерк. – Л.: Наука, 1972.
7. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К.: Наук. думка, 1988.
8. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. думка, 1993.
9. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вітчоруська мова? – К., 1994.
10. Векслер Пол. Гістарычная фаналогія беларускае мовы. – Мінск, 2004.
11. Дзензелівський Й.О. Стан дослідження генези українських діалектів // Мовознавство. – №1. – 1981. – С.47-53
12. Німчук 1990 – Німчук В.В. Походження і розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 190-234.
13. Німчук 1994 – Німчук В.В. Проблема українського діалектогенезу // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наук. думка, 1994. – С.25-47.
14. Німчук 1995 – Німчук В.В. Аспекти дослідження етноглотогенезу українців // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами. – Київ, 1995. – С. 69-84.
- 14а. Німчук В.В. Євсевієві Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови // Євсевієві Євангеліє 1283 р. / Підгот. до вид. Г.Арполенко, З.Козирєва, Г.Лиса, В.Німчук, К.Симонова, Г.Щербатюк. – К., 2001. – С. 4-38.
15. Німчук 2005 – Німчук В.В. Походження української мови // Етнічна та етнокультурна історія України. – К., 2005. – 351-469.
16. Скопненко О.І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан. – К., 2001.
17. Лесів М. Українські говірки Польщі. – Варшава, 1997.
18. Czyżewski F. Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia. – Lublin, 1994.
19. Гумецкая Л.Л. Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода // ВЯ, 1965, № 2. – С.39-46.
20. Никончук Н.В. Правобережнополесские говоры с лингвогеографической и исторической точек зрения // Полесский этнолингвистический сборник. – М., 1983. – С.153-172.